

MIĘDZY WSTYDEM A LĘKIEM. PRZEGLĄD WYBRANYCH MODELI KOGNITYWNYCH **WSTYDU** W JĘZYKU LITEWSKIM (NA PODSTAWIE DANYCH TEKSTOWYCH I LEKSYKOGRAFICZNYCH)

Monika Bogdzevič

Uniwersytet Wileński, Wilno

ORCID: 0000-0002-7423-2424

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2020.20>

ANOTACJA: Zamierzeniem artykułu jest prezentacja modeli kognitywnych i odnoszących się do nich jednostek leksykalnych, stanowiących swoiste pogranicze takich stanów emocjonalnych, jak wstyd i lęk. Podstawę badawczą stanowi materiał pochodzący ze słowników języka litewskiego, a także fragmenty tekstów literackich, wyekscerpowane głównie z korpusu języka litewskiego. Po dokonaniu leksykograficznej charakterystyki WSTYDU i rekonstrukcji jego pola leksykalno-semantycznego autorka omawia kolejno pięć modeli kognitywnych WSTYDU, stanowiących pogranicze pojęć WSTYDU i LĘKU.

SŁOWA KLUCZOWE: modele kognitywne, koncept WSTYDU, etnolingwistyka

Tytułem wstępu

Jednym z głównych celów stawianych w badaniach nad nazwami uczuć jest próba dotarcia do sposobu rozumienia i ewaluacji opisywanych przez nie stanów emocjonalnych oraz wiążących się z nimi doświadczeń. Służy temu rekonstrukcja pojęciowych reprezentacji poszczególnych kategorii uczuć, z wykorzystaniem m.in. modeli kognitywnych (ang. *cognitive models*), zaproponowanych przez kognitywistów amerykańskich (Geeraerts 2006; Evans, Green 2006)), czy też zaprezentowanych przez J. Bartmińskiego profili wyobrażenia bazowego (zob. Bartmiński 2007; 2009; 2013). Zamierzeniem niniejszego artykułu jest prezentacja modeli kognitywnych i odnoszących się do nich jednostek leksykalnych, stanowiących swoiste pogranicze stanów emocjonalnych wstydu¹ i lęku, jak np. wstyd przed lękiem, wstyd z powodu lęku, wstyd z powodu przyznania się do lęku i in. Są to więc przypadki językowo poświadczonych transmisji pewnych aspektów uczucia wstydu i lęku oraz wzajemnych ich konwergencji. W analizie przedstawiono językowy obraz obszarów doświadczeń emocjonalnych, stanowiących peryferie kategorii uczuć z rodziny wstydu,

1 Należy zwrócić uwagę na sposób zapisu wyrazu *wstyd*. Zapisany wielkimi literami WSTYD odnosi się do konceptu i (lub) pojęcia, zapisany kursywą *wstyd* oznacza leksem – element systemu językowego, zaś stan emocjonalny wstydu zapisywany jest bez dodatkowych oznaczeń.

ale jeszcze niezaliczanych do kategorii uczuć lęku w podstawowym tego słowa znaczeniu. Opis wybranych modeli kognitywnych WSTYDU poprzedzony został krótką charakterystyką relacji wstydu i lęku w ujęciu psychologicznym i leksykograficznym, jak też rekonstrukcją pola leksykalno-semantycznego *wstydu*. W badaniu wykorzystano materiał ze słowników języka litewskiego oraz dane tekstowe, pochodzące ze współczesnych tekstów literackich, a wyekscerpowane głównie z korpusu języka litewskiego. Ogółem zbadano blisko 700 haseł słownikowych wraz z materiałem je ilustrującym oraz 750 przykładów z korpusu.

Wstyd i lęk w ujęciu psychologicznym

Nazywany przez następców Carla Gustava Junga „bagnem duszy” wstyd jest powszechnie zaliczany do jednych z najbardziej nieprzyjemnych i niepożądanych stanów emocjonalnych. Tymczasem psychologowie i filozofowie zwracają uwagę na jego skomplikowany charakter. Potwierdza to istnienie od dawna toczonego sporu pomiędzy zwolennikami teorii emocji podstawowych, uznających wstyd za jedną z emocji bazowych², i jej przeciwnikami, przypisującymi wstydu miano uczucia samoświadomościowego, ukształtowanego w ontogenezie pod wpływem otoczenia i podlegającego zmienności historyczno-kulturowej, a też ściśle wiążącego się z samooceną (Lewis 2005, Wierzbicka 1999).

Wstyd rodzi się przede wszystkim jako przykre uczucie, spowodowane przekroczeniem przyjętych przez jednostkę i wspólnotę norm, zasad i celów działania, jak też przypisaniem sobie odpowiedzialności za czyny i sytuacje, będące powodem tego stanu (Łosiak 2007, 60–62). Powstaje ono jako wewnętrznie odczuwany dyskomfort z powodu ujawnienia czynów i doświadczeń, uznanych w obliczu pielęgnowanych przez wspólnotę wartości za niegodne, haniebne i zniesławiające. Jest to uczucie powodowane obnażaniem własnego ciała i myśli, pożądań w aspekcie fizycznym i metafizycznym; wywlekaniem brudu w dosłownym i przenośnym tego słowa znaczeniu. Tak pojmowany wstyd ściśle wiąże z lękiem poniesienia konsekwencji w wyniku zaistniałej, niekoniecznie na skutek działania podmiotu, sytuacji, takich jak upokorzenie, zniesławienie czy odrzucenie. Związek wstydu z lękiem czy strachem poświadczają również definicje lęku jako niejasnego, nieprzyjemnego stanu emocjonalnego, charakteryzującego się przeżywaniem obaw, stresu i przykrości (Cook 2009, 109–116). Zdaniem psychologów oba te stany, objawiające się zazwyczaj na poziomie psychosomatycznym, są nieodłączne od procesów poznawczych człowieka, ponadto potrafią być zarówno realne, jak i wyimaginowane.

2 Więcej o teorii emocji podstawowych patrz (Ekman, Davidson 1999; Lewis, Haviland-Jones 2005).

Leksykograficzne charakterystyki WSTYDU w języku litewskim

WOJCIECH SMOCZYŃSKI w Słowniku etymologicznym języka litewskiego wskazuje na staropruski rodowód litewskiego leksemu *gėda* ‘wstyd, hańba’ i wywodzi go z form stpr. *gīdan* acc.sg. oraz *nigīdings* ‘bezwstydny’. Etymolog nadmienia również możliwość, iż pierwszym znaczeniem leksemu było ‘czuć wstręt, brzydzić się czym’ (ALEW 304), co poświadczają pokrewne formy z języków słowiańskich, por. rcs. *gaditi* ‘lżyć; bluźnić’, sł. *gāditi* przest. ‘obrzydzać, budzić wstręt’, sch. *gāditi* ‘obrzydzać; hańbić; znieważać’, ros. *gāditsja* ‘brudzić się; psuć się, niszczyć się’. Etymologia leksemu *gėda* zawiera również takie jego derywaty, jak *begėdis* ‘bezwstydnik’, *gėdingas* ‘haniebny, sromotny, niecny’, *gėdiškas* ‘plugawy, sprośny (o słowach), hańbiący’ (Smoczyński 2016, 306–307).

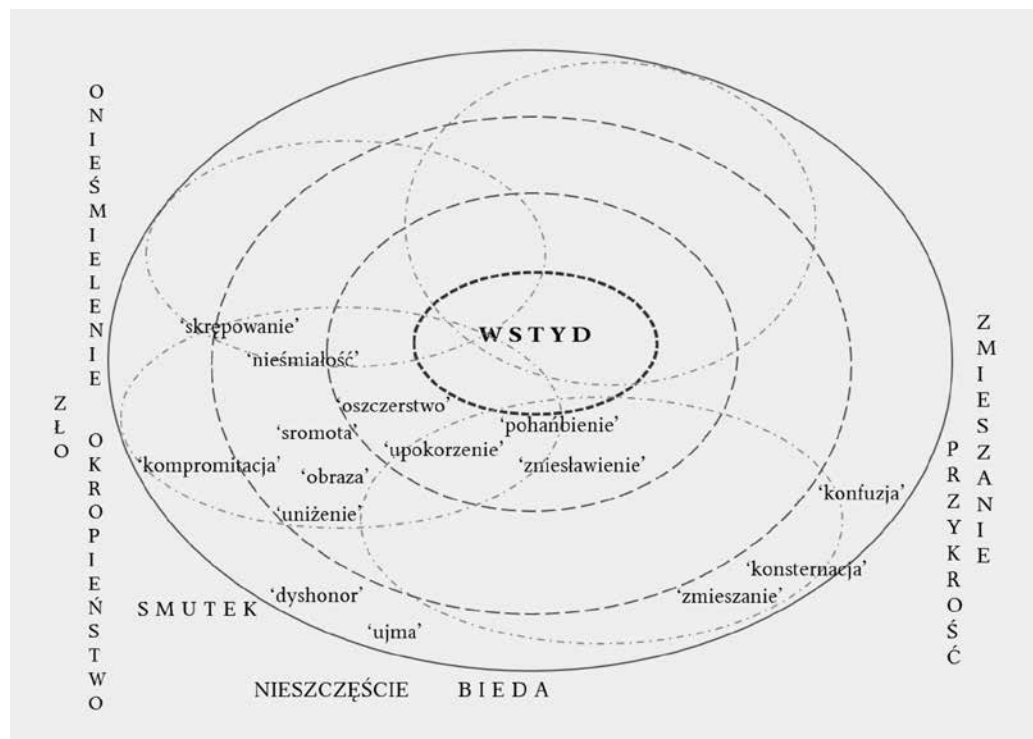
SŁOWNIK JĘZYKA LITEWSKIEGO (lit. *Lietuvių kalbos žodynas*, LKŽ) znaczenie leksemu *gėda* definiuje, odwołując się do ciągu nazw uczuć pokrewnych wstydu – *negarbė* (hańba), *sarmata* (srom, sromota), jako drugie znaczenie autorzy słownika podają natomiast ‘narządy płciowe’. Bardziej rozbudowaną definicję *gėda* podaje Słownik współczesnego języka litewskiego (lit. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, DLKŽ). Nazywany tym leksemem stan określany jest w nim jako ‘przykre uczucie spowodowane niewłaściwym zachowaniem, srom’. Kwestią godną uwagi jest to, że definicja ta istnieje również w LKŽ, tylko stanowi treść określenia leksemu *sarmata* (srom, sromota), por. ‘przykre uczucie spowodowane niewłaściwym zachowaniem, czynem bądź słowami’. Jako drugie znaczenie wyrazu *sarmata* autorzy słownika podają ‘narządy płciowe’, co raz jeszcze potwierdza ścisły związek obu pojęć *gėda* i *sarmata*. Słownik ogólnej odmiany języka litewskiego (lit. *Bendrinės lietuvių kalbos*, BLKŽ) w dużym stopniu odtwarza definicję tytułowego pojęcia z poprzednich słowników, opisując je jako ‘przykre uczucie spowodowane niewłaściwym sobie lub innym przypisywanym zachowaniem, czynem bądź słowami’ oraz ‘narządy płciowe’, w słowniku tym nie znajdziemy jednak definicji słowa *sarmata*. Chociaż żadna z definicji *wstydu* w słownikach litewskich nie odnosi się bezpośrednio do uczucia lęku, wzajemne relacje tych stanów można się dopatrzeć w obszarze uczuć skromności i braku odwagi, por. *drova* (skromność) ‘brak odwagi, wstyd’, *gėdingas* (wstydlivy) ‘skromny, nieśmiały’, odzwierciedla je po części również pole leksykalno-semantyczne leksemu *wstydu*.

Rekonstrukcja pola leksykalno-semantycznego *wstydu*

Dogłębna analiza materiału leksykograficznego, obejmująca zarówno definicje jednostek leksykalnych z rodziny *gėda* (*gėdytis* ‘wstydzić się’, *begėdis* ‘bezwstydnik’ i in.), jak i hasła, w definicjach których jednostki te występują, np. *negarbė* ‘dys-

honor, wstyd', pozwala wyodrębnić sieć rodzin wyrazowych, składających się na pole leksykalno-semantyczne, a tym samym reprezentację kategorii WSTYDU³. Są to: *gėda* 'wstyd' (78)⁴, *negarbė* 'pohańbienie' (51), *nešlovė* 'zniesławienie' (51), *pažeminimas* 'uniżenie' (47), *(iš)niekinimas* 'upokorzenie' (38), *dergimas* 'obraza' (37), *šmeižimas* 'oszczerstwo' (32), *sarmata* 'sromota' (24), *drova* 'onieśmienie, nieśmiałość' (21), *susivaržymas* 'skrępowanie' (17), *akibroktas* 'zmieszanie' (11), *neganda* 'dyshonor, ujma' (9), *akikaistis* 'konsternacja' (3), *kompromitacija* 'kompromitacja' (3), *nuomentas* 'ujma' (1), *konfūzas* 'konfuzja' (1). Uwzględnienie siły definicyjnej jednostek należących do wymienionych rodzin, ich liczebności, neutralności stylistycznej, jak też tzw. kryterium „pierwszego znaczenia” i spójności obrazowania pozwala odtworzyć następującą strukturę pojęciową WSTYDU:

Rys. 1. Pole leksykalno-semantyczne *wstydu* w języku litewskim.

3 W językoznawstwie polskim taki model rekonstrukcji pola leksykalno-semantycznego nazw uczuć zaproponowała Agnieszka Mikołajczuk. W niniejszej pracy zostaje on zaadaptowany, przy uwzględnieniu materiału litewskiego. Więcej o zasadach rekonstrukcji pola leksykalno-semantycznego i przykładach takiej rekonstrukcji (Mikołajczuk 1999; 2011).

4 Liczba w nawiasie pokazuje ilość definicji, w których posłużono się jednostkami leksykalnymi z rodziny *gėda*.

Analiza ta ukazuje również bogaty inwentarz środków językowych, służących nazywaniu i wyrażaniu uczuć wstydu w języku litewskim. Inwentarz ów obejmuje rzeczowniki, oznaczające samo uczucie (*gėda, nešlovė, negarbė, nuomentas* i in.), podmiot, który go doświadcza (*gėdininkas, pragėda, nieškas* i in.), oraz charakterystyczne dla niego cechy (*begėdiškumas, gėdingumas, drovumas* i in.), jak też osoby wzbudzające uczucie wstydu (*gėdintojas, koneveikėjas*) czy zdarzenia będące przyczyną analizowanego stanu (*apgėdinimas, šmeižtas, akistatas* i in.). Liczną grupę wyróżnionych środków językowych stanowią czasowniki oraz wyrażenia, które nazywają przeżywanie (*gėdytis, sarmatytis, varžytis, neturėti kur akių dėti* i in.) i wywołanie wstydu (*apgėdinti, sudergti, susikompromituoti, nuplėšti šlovę* i in.). Swój wyraz w języku znalazły również określenia czynów i zdarzeń, wywołujących uczucie wstydu (*gėdingas, begėdiškas, begėdiškai*), jak i cechy osób, które się takich czynów dopuszczają (*begėdiškas, niekšiškas*) bądź z innego powodu odczuwają wstyd (*gėdlyvas, drovus*). Dane słownikowe również wykazują związek wstydu z lękiem, choć w stopniu minimalnym, np. leksem *neganda* 'ujma' jest definiowany w odniesieniu do biedy, nieszczęścia, ale również niepokoju i lęku, leksem *drova* 'oniesmielenie' – w odniesieniu do braku odwagi. W materiale ilustrującym definicje wyrazów hasłowych wstyd nieraz występuje obok lęku, por. *Nieko to nesigėdėdami nei bijodamiesi* (Bez lęku i wstydu); *Jis tiesiog bijojo, kad kostiumas išeis blogas, bijojo apsigėdinti* (On po prostu się bał, że nie uda mu się uszyć kostiumu, że kostium będzie niedobry. Bał się ośmieszenia).

Przytoczone wyżej grupy leksykalne eksponują różne aspekty sytuacji emocjonalnej związanej z wywoływaniem i przeżywaniem wstydu w języku litewskim, a mianowicie: kategorię nadrzędną, podmiot, sprawcę, sędziego, przyczynę, charakterystykę i ocenę oraz objawy. Wypełnione różną jakością semantyczną aspekty te stanowią wyznaczniki modeli litewskiego wstydu. W dalszej części artykułu, zgodnie z zapowiedzą, bliżej przedstawione zostaną te modele, które stanowią niejako pograniczne tytułowych pojęć.

Model I: Wstyd z powodu odczuwania lęku i strachu

Istotę tego modelu stanowi przykre uczucie, spowodowane świadomością odczuwanego bądź potencjalnego lęku i strachu. Za przyczynę takiego wstydu uznać należy zdolność, a czasem skłonność człowieka do odczuwania lęku w konkretnych sytuacjach. Lęk powstaje jako reakcja na określonego rodzaju czynniki zewnętrzne, zazwyczaj o podłożu fizjologicznym, wobec których podmiot pozostaje bezradny:

- (1) *Vižanskaja, be įprastų žodelių „toda” ir „beseder“; šuoliais nuo jos bėgančiu ivritu nieko negalėjo ištarti. Jos vietoje kiekvienas bijotų. Bijoti ne gėda, o naudinga. Baimė - gyvenimo sargas.* (Grigorijus Kanovičius, *Našlių kelionės: apysakos ir nepramanyti apsakymai*, 2004)

[Poza zwyczajnymi słowami jak „toda” i „beseder” Wiżanskaja nie potrafiła powiedzieć po hebrajsku nic. Na jej miejscu każdy by się **bał**. **Bać się** to żaden **wstyd**. Właściwie nawet korzystać z tego płynie. **Strach** jest stróżem życia.]⁵

W tekstach litewskich tego rodzaju wstyd przywoływany jest zazwyczaj w konstrukcjach o ogólnej wymowie: „nie wstydz się bać”, „nie ma co się wstydzić lęków” itp. Teksty litewskie głoszą przesłanie o tym, że wrodzona zdolność człowieka do lęku, jako że stanowi mechanizm służący samoobronie, nie powinna być powodem do wstydu. Uczucie to powstaje w dużej mierze w wyniku subiektywnego przekonania podmiotu (którym w danej sytuacji może być każdy człowiek) o negatywnej ocenie takiej cechy charakteru przez wspólnotę, nie zaś w wyniku rozpoznania stanu faktycznego. Ważne jest jednak to, że taki wstyd może być przeżywany samotnie. Realnie istniejący obserwator zewnętrzny nie stanowi warunku koniecznego doświadczenia takiego uczucia.

Model II: Wstyd z powodu przyznania się do lęku i niepokoju

Model ten w dużym stopniu wiąże się z poprzednim. Jego odrębność natomiast stanowi to, że tak pojmowany wstyd może być odczuwany głównie przez dorosłego człowieka, świadomego swoich czynów oraz reakcji otoczenia na przyznanie się do lęku. Wstydu takiego doświadcza osoba, która potrafi analizować własne stany umysłu („wstyd mi się przyznać, że się boję”), i zazwyczaj z powodu niewiedzy, niepewnej przyszłości:

- (2) *Ir baimė, ir mįslė. Pavydas, ne pavydas... O vis dėlto kažkoks nerimo kirminas pasikniso po širdim. Net gėda prisipažinti. Reikia kažką daryti, kad Aurimas nepanikuotų ir nepriiminėtų tokių radikalių sprendimų dėl Jono-Helmerio suporavimo su Nora-Živilė... Kas nežino, kad Jonas mirtinai įsispokojęs į Živilę, o ši jam abejinga?* (Pranas Treinys, *Aktorė*, 2001)

[I **strach**, i niewiadoma. Zazdrość, niezazdrość... A jednak jakiś pasożyt niepokoju zagnieździł się w sercu i draży od wewnątrz. Nawet **wstyd się przyznać**. Trzeba coś wymyślić, żeby Aurimas przestał panikować i nie podejmował pochopnych decyzji w kwestii zeswatacia Jana Helmera z Norą Żivilė... Wszyscy wiedzą, że Jan wpatrzony jest w Živilė jak w obrazek, a jej to obojętne.]

Inaczej niż w przypadku modelu I, do wzbudzenia wstydu z powodu przyznania się do lęków i niepokoju konieczna jest publiczność, obserwator. Zazwyczaj rolę tę pełni osoba bądź grupa osób, emocjonalnie związanych z podmiotem. W obu przypadkach podmiot, sprawca i sędzia sytuacji emocjonalnej wstydu są tożsami.

5 Pochodzące z korpusu fragmenty literackie, ilustrujące poszczególne modele, przetłumaczone zostały przez autorkę artykułu.

Podmiot wstydu odczuwa lęk (niepokój), a utwierdzony w przekonaniu, że jest to stan niechlubny, odczuwa również z tego powodu wstyd. Stanowi takiemu towarzyszy częstokroć brak pewności i poczucie zagubienia, jak też pasywna postawa podmiotu:

- (3) *Mano manymu, mūsų visuomenės žmogaus prigimtis smarkiai deformuota. Vieni tapo grobuonimis, kiti – žolėdžiais. Bet ir tuos, ir anuos valdo baimė. – Baimė? Aš, tarkim, nieko nebijau! – Bijai! Tik nenori prisipažinti. Tau gėda prieš save. O man negėda! Bijau tamsos, bijau nepažįstamų žmonių, bijau žurnalo redaktorius, bijau skyriaus vedėjo, buhalterės, netgi valytojos. Bijau bet kokios valdžios, milicijos, saugumo, komunistų partijos, cenzūros, nes jų paskirtis yra gąsdinti žmogų, priversti vienaip ar kitaip elgtis.* (Petras Venclova, *Teateinie meilės karalystė*, 2002)

[Moim zdaniem natura współczesnego człowieka jest wielce zdeformowana. Jedni grabią, drudzy – nie odstępają od koryta. Ale i jedni, i drudzy są owładnięci **strachem**. – **Strachem**? Ja, na przykład, niczego się **nie boję!** – **Boisz się!** Tylko nie chcesz się do tego przyznać. Jest Ci **wstyd** przed samym sobą! A ja się **nie wstydzę!** **Boję się** ciemności, **boję się** obcych ludzi, **boję się** redaktora czasopisma, **boję się** kierownika wydziału, księgowej, cenzury, bo ich zadaniem jest zastraszanie ludzi, zmuszanie ich do postępowania w taki lub inny sposób.]

Wyjątek pod tym względem stanowią lęk i niepokój wywołane świadomie, powstałe w wyniku zastraszania podmiotu przez inne osoby, instytucje, organy władzy lub na skutek rozmaitych, niegodziwych z punktu widzenia społeczności działań. Negatywnej ocenie nie podlega również taki wstyd, którego powody są przez społeczność odpowiednio uargumentowane, czyli taki lęk i niepokój, których powody są uznawane przez społeczność za obiektywne.

Model III: Wstyd z powodu nieśmiałości, braku odwagi

Innymi słowy model ten można ująć jako wstyd spowodowany brakiem odwagi, przyznaniem się do braku odwagi, jak też przed wynikającymi z tego konsekwencjami. Natura tego przeżycia różni się od poprzednich ścisłym jego uwarunkowaniem przez cechy charakteru podmiotu, w szczególności skromność i powściągliwość. Ponadto, podmiot tego rodzaju wstydu wydaje się nie mieć specjalnych ograniczeń – wstyd z powodu nieśmiałości może być odczuwany przez osoby w różnym wieku, zarówno dzieci, które, na przykład, nie mają odwagi wystąpić przed publicznością, o coś poprosić bądź zapytać, jak też osoby dorosłe. Wyjątek pod tym względem może stanowić wstyd, u podstaw którego leżą konsekwencje przejawu nieśmiałości. W tym przypadku podmiotem przeżycia są zazwyczaj osoby młode i dorosłe, ale nie dzieci:

- (4) *Bet tėvas nė girdėti nenorėjo apie aviaciją. Marius nusileido. Ir nuo tada jam tapo gėda net susitikti Aistę, kad sakalo ji nepavadintų varna! Gėda, kad neišdrįso apginti savo svajonės, kaip motina kadaise gynė nuo išniekinimo milžinkapį.* (Kazimieras Zalensas, *Sudrumstas šaltinis: apysakos, apsakymai, apybraiža*, 2004)

[Ale ojciec nie chciał nawet słyszeć o lataniu. Marius ustąpił. I od tego momentu **wstyd** mu było przed Aistę. **Wstyd**, że orzeł wroną zostanie okrzyknięty. **Wstyd**, że nie odważył się obronić swoich marzeń, jak matka niegdyś obroniła od zniewagi grobowiec.]

- (5) *Kai kam net gėda pasidarė dėl savo bailumo.* (Ričardas Kalytis, *Juodanugarių laikai*, 2002)

[Ktoś się nawet **zawstydził** własnej **nieśmiałości**.]

Pewne wątpliwości budzi aspekt aksjologiczny tego rodzaju wstydu, jak też samej nieśmiałości i braku odwagi. Dane leksykograficzne poświadczają pozytywne postrzeganie nieśmiałości, skromności i powściągliwości jako cech, które stanowią niejako tarczę ochronną godności człowieka, a tym samym całej wspólnoty, chronią ją przed zniesławieniem, hańbą, utratą dobrego imienia. Tymczasem w tekstach współczesnych coraz częściej ocena ta przybiera charakter negatywny, traktowana i postrzegana jest jako pewnego rodzaju ograniczenie. W kontekście wstydu z powodu nieśmiałości i braku odwagi nadmienić należy również stan równoważny przykreemu uczuciu z powodu czynów, działań i decyzji, spowodowanych brakiem odwagi:

- (6) *Valė tik verkia, niršta ir kerta žodžiais. – Ir tu bailys, ir aš... Gėda net prisimint, kad mes pogrindy veikėm! Kovotojai! Bailiai bėgliai, o ne kovotojai!* (Alė Rūta, *Vargingos tėvynės vaikai*, 2000)

[Wala tylko płacze, wścieka się i kąsa słowami. – I ty jesteś tchórzem, i ja...

Wstyd nawet pamiętać, że działaliśmy w podziemiu! Żołnierze! **Tchórze**–zbiegcy, a nie żołnierze!]

Wstyd ten powstaje w wyniku retrospektywy zdarzeń, czynów, sytuacji, do których doszło głównie „z winy” onieśmielenia, braku odwagi podmiotu oraz które podmiot wspomina jako poniesioną porażkę. Rolę podmiotu tego rodzaju przeżyć przypisuje się zdecydowanie osobom dojrzałym emocjonalnie i intelektualnie.

Model IV: Wstyd z powodu lęku przed odrzuceniem

Jest to jeden z bazowych modeli przeżyć pogranicza wstydu i niepokoju (strachu), u podstaw którego leży lęk przed odrzuceniem, upokorzeniem, ośmieszeniem. To wstyd, który częstokroć rodzi się z bycia „innym”, niedoskonałym – w każdym tego słowa znaczeniu. Niedoskonałość ta bowiem dotyczy zarówno umiejętności, wiedzy, jak i konkretnych atrybutów człowieka, m.in. ciała. Wstydzą się dorośli, ale też osoby młode, na przykład, nastolatka z nadwagą, postrzegająca swoje ciało jako niedoskonałe, nieodpowiadające powszechnie przyjętym, a w rzeczywistości

narzuconym przez społeczeństwo kanonom piękności. Dorośli niedoskonałość własną dostrzegają na poziomie miejsca w hierarchii społecznej, zatrudnienia, stanowiska, sytuacji materialnej. Wstyd, u podstaw którego leży uczucie niedoskonałości, u dorosłych zazwyczaj jest powodowany brakiem pieniędzy, biedą, skromnym życiem, u dzieci – mało prestiżową pracą rodziców, skromniejszym ubraniem i in.:

- (7) *Aš išvariau jį iš namų, nes gėda – sūnus kitoks nei visi. Paskui tu išvarei, nes brolis susirgo gėdinga liga. – Taip, taip. Man gėda. Gėda. Gėda...* (Anie Bordeaux, 42, 2006)

[Wygoniłem go z domu, bo wstyd – bo syn nie taki jak inni. Później ty wygoniłaś, bo brat złapał wstydliwą chorobę. – Tak, tak. Jest mi **wstyd. Wstyd. Wstyd...**]

- (8) *Nes nieko neuždirbus gėda grįžti į namus ir pažvelgti į akis žmonai ir vaikams.* (www.delfi.lt)

[Bo **wstyd** wrócić do domu bez pieniędzy i spojrzeć w oczy żonie i dzieciom.]

Jednym z powszechnie spotykanych przypadków tego rodzaju stanu jest skrepowanie, spowodowane lękiem przed ośmieszeniem, wykazaniem braku obeznania, erudycji czy wiedzy, a przejawiające się m.in. brakiem odwagi, żeby zadać pytanie czy poprosić o pomoc:

- (9) *Mūsų šūkis buvo „Laisvė ir klestėjimas!”. Ar jie ketino tuos dalykus iš mūsų atimti? Norėjosi apie tai su kuo nors pasikalbėti, bet man buvo gėda klausti, kita vertus, visi jau miegojo, blogas laikas pašnekesiams.* (Tomas Saulius Kundrotas, *Meilė pagal Juozapą: apsakymai*, 2004)

[Nasze motto brzmiało „Wolność i rozwój!”. Czy oni chcieli pozbawić nas tych pojęć? Bardzo chciałem z kimś o tym porozmawiać, ale **wstydziłem się** zapytać, z drugiej strony, wszyscy już spali, nie był to odpowiedni czas na pogaduszki.]

Ważne jest to, że brak obeznania w jakimś temacie nie powinien świadczyć źle o podmiocie (m.in. to, że nie należy się wstydzić zadawania pytań głoszą przysłówia litewskie). Mimo wszystko zarówno dorośli, jak i dzieci boją się wyjść przed szereg z zapytaniem, prośbą o wytłumaczenie niejasności lub o pomoc.

Model V: Wstyd (lęk) przed spowodowaniem złości

Jest to model, obejmujący trzy ściśle ze sobą powiązane stany emocjonalne: wstyd, lęk i złość (gniew). Szczególną uwagę należy zwrócić na fakt, iż w tym przypadku wstyd i lęk zajmują pozycje równoważne, oznaczają uczucia, przeżywane przez podmiot jako konsekwencję naruszeń i pogwałcenia przyjętych przez wspólnotę zasad moralności i etyki, a tym samym stanowiących zasadny powód do gniewu bądź złości:

- (10) [...] *jai nevalia jeiti į Dievo namus su savo didžiąja nuodėme, jai gėda, nepagarba pasirodyti bažnyčioje su savo baisia apranga, baugu užrūstinti žmones, kunigą* (Bronius Kmitas, *Saliomija*, 1994)

[bo jej nie wolno wstąpić do domu Bożego ze swoim ciężkim grzechem, to **wstyd** i hańba zjawić się w kościele w tym okropnym ubraniu, strach ludzi rozżłościć, księdza [...]

Podsumowanie

Przytoczony wyżej fragment badań nad konceptualizacją uczuć wstydu i lęku w języku litewskim utwierdza w przekonaniu, iż znaczenia ich nazw – *gėda* (wstyd) i *baimė* (lęk, strach) – nie da się sprowadzić do jednego inwariantnego przeżycia, mieszczą się w nich bowiem skomplikowane struktury pojęciowe, wzajemnie się przeplatające i uzupełniające, zarówno na poziomie mentalnym, jak i językowym.

W języku litewskim GĖDA jawi się przede wszystkim jako nieprzyjemne i niepożądane uczucie, wynikające z ujawnienia własnych zachowań, doświadczeń i postaw, które w konfrontacji z innym człowiekiem, wspólnotą, jak i wyznawanymi przez nią wartościami są uważane za uchybiające godności, haniebne, zniesławiające, niechlubne.

U podstaw tak rozumianego wstydu leży fakt dokonany lub ryzyko obnażenia własnego ciała i myśli, pożądań w aspekcie fizycznym, jak i metafizycznym; przyznanie się do wszystkiego, co budzi zgorzienie. Czynnikiem potęgującym to uczucie jest lęk przed odrzuceniem, upokorzeniem, zniesławieniem, ośmieszeniem.

Mimo że z punktu widzenia psychologii lęk i strach zaliczane są do grupy uczuć podstawowych, towarzyszących człowiekowi od urodzenia, zaś wstyd jest uczuciem samoświadomościowym, nabywanym w procesie dojrzewania i interakcji społecznej oraz w wyniku uświadomienia posiadania własnego EGO, z materiału językowego wynika, że lęk nie raz stanowi podłoże wstydu, nadając mu charakter egzystencjalny.

Zmaganie się z własnym lękiem, wstyd lęków, lęk przed wstydem, wstyd z powodu lęku, wstyd i lęk przed spowodowaniem złości odzwierciedlają skomplikowaną rzeczywistość emocjonalną człowieka, jak i próbę jego zmagania się z rzeczywistością i samym sobą.

LITERATURA

- BARTMIŃSKI JERZY, 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- BARTMIŃSKI JERZY, CHLEBDA WOJCIECH, 2013, *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu EUROPY*, „Etnolingwistyka”, t. 25, 69-95.

- BARTMIŃSKI JERZY, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka”, t. 21, 47-67.
- COOK MARSHAL J., 2009: *Oswoić lęk*. Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.
- EKMAN PAUL, DAVIDSON, RICHARD J., 1999: *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*. Gdańsk: GWP.
- EVANS VYVYAN, GREEN MELANIE, 2006, *Cognitive Linguistics. An Introduction*, Edinburgh.
- GEERAERTS DIRK, 2006, *Cognitive Linguistics: Basic Readings*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- LEWIS MICHAEL, 2005, *Wyłanianie się ludzkich emocji*, [w:] Lewis Michael, Haviland-Jones Jaenett, *Psychologia emocji*, Gdańsk: GWP.
- ŁOSIAK WŁADYSŁAW, 2007: *Psychologia emocji*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- MIKOŁAJCZUK AGNIESZKA, 1999, *Gniew we współczesnym języku polskim. Analiza semantyczna*, Warszawa: Energeia.
- MIKOŁAJCZUK AGNIESZKA, 2011, *Ile radości jest w radości? O modelach uczuć „w rodzaju radości” związanych z rzeczownikiem radość*, „Poradnik Językowy”, Nr 4, 57-71.
- MIKOŁAJCZUK AGNIESZKA, 2012, *Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie (na tle porównawczym)*, [w:] *Odkrywanie znaczeń w języku*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 124-145.
- WIERZBICKA ANNA, 1999, *Emotions accross languages and cultures: diversity and universals*, Cambridge.

ŹRÓDŁA

- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, dostęp przez Internet: www.bkz.lti.lt
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, dostęp przez Internet: www.lkiis.lki.lt
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, dostęp przez Internet: www.lkz.lt
- SEJL – Smoczyński Wojciech, 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: VU.

Between Shame and Fear. Review of Selected Cognitive Models of SHAME in Lithuanian (On the Basis of Text and Lexicographic Data)

Summary

Linguistic and cultural research of concepts of emotional states and values finds its place among the most frequently chosen research directions in contemporary linguistics. Such popularity could be determined, on the one hand, by the desire to penetrate the complicated mental structure of human consciousness and its cognitive and cultural determinants. On the other hand, it is due to the belief in close links between language, human cognitive abilities and culture, resulting from cognitive sciences, as well as treating the research on linguistic structures and semantics of language as a tool for reaching the way of understanding and evaluating the world (cf. Bartmiński 2007; Geeraerts 2006, Evans, Green 2006). This conviction is of particular importance in the study of the lexicalization of objects and abstracts invisible to the naked eye, including emotional states.

One of the main goals of the analysis of the names of emotions is revealing the way of understanding and evaluating the underlying emotional states and the experiences associated with them. In order to achieve this goal, conceptual representations of individual categories of feelings are reconstructed on the basis of the American cognitive models proposed by cognitive scientists or the base image profiles proposed by J. Bartmiński. The aim of this article is to present cognitive models and lexical units related to them, which constitute a specific borderline of emotional states of SHAME and FEAR, e. g. shame as fear of rejection, fear as a consequence of shame, etc. Thus, these are cases of linguistically certified transmissions of certain aspects of the feeling of shame and fear and their mutual convergence. The analysis presents a linguistic image of the areas of emotional experiences that constitute the periphery of the category of feelings from the family of SHAME, but not yet included in the category of feelings of FEAR in its basic sense.

KEYWORDS: cognitive models, concept of SHAME, ethnolinguistics
